

Василюк Олексій Володимирович

*Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України
К.312, вул. Терещенківська, 2, м.Київ, 01601. Email: vasyliuk@gmail.com*

Спінова Юлія Олексіївна

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04070 e-mail: yu.spinova@ukma.edu.ua*

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «КАЛЬМІУСЬКИЙ» У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Донецька область є однією з найбільш антропогенно порушених областей в Україні загалом, а також має найменші площі територій з природоохоронним статусом серед регіонів країни. В умовах майже тотальної трансформації екосистем Донбасу необхідним є збереження усіх площ нетрансформованих екосистем, що збереглися. Враховуючи масштаби руйнації природних територій і в тому числі об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) внаслідок військових дій, відчутне збільшення площ природних територій, що охороняються. Нами підготовлене клопотання про оголошення національним природним парком (НПП) всієї долини р. Кальміус та його основних приток.

Не заважаючи на те, що сьогодні ця територія частково знаходиться на непідконтрольній Україні частині Донецької області, саме українська влада вповноважена приймати рішення про оголошення природоохоронних територій тут. Особливо актуальною пропозиція стає з огляду на полегшену процедуру створення ПЗФ на Донеччині, створену специфічними правовими інструментами голів обласних військово-цивільних адміністрацій.

Загальна характеристика. Річка Кальміус бере початок на південному схилі Донецького кряжу, несе свої води через декілька районів Донецької області, протікаючи через найбільші міста області - Донецьк і Маріуполь, і впадає в Азовське море. Витоки Кальміусу знаходяться біля с. Яковлівка між станцією Ясинувата і містом Донецьком. У верхів'ях річки споруджено Верхньокальміуське водосховище, яке пов'язане з каналом Сіверський Донець - Донбас.

Територія проектного національного парку являє собою кам'янистий степ із відслоненнями гранітів, що присутні не тільки у вигляді скель на схилах долини річки Кальміус, але також як плоскі гранітні відслонення на вододільних височинах. Вік гранітів становить 560 млн років.

Ширина русла річки на території заповідника становить 20-30 метрів. Долина річки через вихід гранітів нагадує каньйон. Кальміус глибоко врізається в міцні кристалічні породи Приазовського кристалічного масиву, місцями утворює пороги і водоспади. Долина є асиметричною з високим, крутим і обривистим правим схилом і низьким – лівим. Русло дуже звивисте. Більша частина басейну Кальміусу знаходиться в східній частині Приазовської височини і на Приазовській береговій рівнині, де характерними є відслонення кристалічних порід (гранітів, гнейсів), вапняків, чорноземи різного ступеню змитості.

Каньйон Кальміусу займає площу близько 42000 га і є однією з найбільших територій Приазовського регіону, що збереглися до нашого часу у природному стані. Серед територій, що представлені виходами приазовських гранітів, каньйон Кальміусу – найбільша. Гранітні відслонення в межах долини Кальміусу займають площу близько 28 500 га.

Історія надання природоохоронного статусу. Науковці та природоохоронці здавна прагнули надати охоронний статус цій території. Так, у 1926 році частина каньйону отримала статус заповідника, разом із славнозвісними «Кам'яними могилами» (в 1939 цей об'єкт втратив статус) під назвою Пам'ятка природи «Гранітові скелі по р. Кальміусу». Пізніше, в

долині річки було оголошено низку заказників та відділення «Кальміуське» Українського степового природного заповідника (2005). Проте, всі ці об'єкти природно-заповідного фонду займають лише незначну частину цілісної природної території в долині річки.

Існуючі території ПЗФ. В межах долини р. Кальміус та його основних бічних ланок гідрографічної мережі, до цього часу створені 12 територій ПЗФ, що мають загальну площу 876 га, або 2% від площі каньйону. Долина річки та її приток є місцем найбільшого в області скупчення геологічних пам'яток.

Біологічне різноманіття. Особливу цінність територія має як приклад цілісного кам'янистого степу, що завдяки наявності також постійного джерела води є дуже цінною з екологічної точки зору. На цій території представлені природні комплекси петрофітних степів та рослинність гранітних відслонень. Наявність великої кількості видів рослинного та тваринного світу, які занесені до Червоної книги України, та достатній рівень біологічного різноманіття дає можливість поновлення корінних біоценозів за умови зменшення антропогенного пресу.

З гранітами Кальміусу пов'язані місцезростання рідкісних та ендемічних видів: *Erodium beketowii* (всі відомі місцезнаходження виду), *Thymus graniticus* (переважна більшість відомих в Україні місцезнаходжень виду), *Scrophularia granitica* (одне з двох відомих місцезнаходжень), *Stipa granitica*, *Asplenium x heufleri*, *Asperula granitica*, *Echium russicum*, чисельність популяцій якого має тенденцію до скорочення, трапляється вздовж усієї долини Кальміусу з усіма його притоками. Окрім того, територія Кальміуського каньйону є одним з ключових місць знаходження видів *Crambe tatarica*, який перебуває під загрозою зникнення, та *Paeonia tenuifolia*, що зростає у верхів'ї річки та у середній її частині, має статус вразливого.

Степові біотопи формують найбільш характерний комплекс природних ландшафтів східної частини України. Сьогодні лише окремі ізольовані фрагменти лишилися збереженими – це ділянки в деяких заповідних об'єктах, землі військових полігонів і території, що не придатні для сільськогосподарської діяльності. Такі місця є осередками поширення видів, що становлять природну цінність, та не пристосовані до життя в трансформованих біотопах.

Ландшафти. Значна антропогенна трансформація екосистем у басейні Кальміусу саме у верхів'ях і верхній течії ускладнює формування єдиного екокоридору, який забезпечив би тут необхідні зв'язаність та цілісність.

В середній частині течії Кальміусу від смт. Старобешеве до смт. Саргана уздовж Кальміусу поширені відслонення гранітів. Прирічковий ландшафт – типовий для Північного Причорномор'я. Правий корінний берег річки високий, характеризується виходами на поверхню кристалічних порід, їх денудацією і розмивом четвертинних відслонень. Скельні нагромадження гранітів поєднуються в прирічковій смузі з плескуватими макросхилами і хвилястими водозбірними площинами. У пологій частині – щільна мережа глибоких, розгалужених ярів та широких балок з розсипами щебеню і кам'яними брилами. Долина Кальміусу є асиметричною, глибоко врізаною, місцями вузькою, каньйоноподібною; ширина сягає 700–900 м. Заплава слабовиражена, сегментарна. Русло порожисте, завширшки 15–30 м.

На південь від с. Саргана до гирла Кальміусу характер берегів річки змінюється: по береговій рівнині трапляються відслонення вапняків, для яких характерним є зростання ряду рідкісних південно-причорноморських ендемічних видів.

Рослинність та флора. На території НПП зростають лучно-степові, степові, петрофітні степові, лучно-болотні та водні види. У флористичний список входять полин, шавлія, ранник, тюльпан гранітний. Уздовж річки росте очерет і водні трави. Багато рослин занесені до Червоної книги України: *Erodium beketowii*, *Thymus kaljmijussicus*, *Thymus pseudograniticus*, *Scrophularia donetzica*, *Scrophularia granitica*, *Rosa donetzica*, *Crocus reticulatus*, *Hyacinthella pallasiana*, *Tulipa granitica*, *Tulipa ophiophylla*, *Pulsatilla pratensis*,

Stipa graniticola, *Stipa grafiana*, *Stipa capillata*, *Stipa lessingiana*, *Caragana scythica*, *Calophaca wolgarica*, *Delphinium puniceum*.

Крім того, в межах долини Кальміусу зростають види, що включені до Резолюцій №4 та №6 Конвенції про дикі види флори та фауни і середовища існування в Європі. Саме ця територія, завдяки великій площі є одним з основних місць концентрації таких видів з Резолюцій 4 та 6, як *Achillea glaberrima*, *Astragalus tanaiticus*, *Centaurea pseudoleucolepis*, *Serratula tanaitica*, *Stipa zalesskii*.

Фауна. Приблизно третина території являє собою петрофітний степ, надмірний випас овець на якому спричинив зменшення фауністичного різноманіття. У лісонасадженнях в північній та південній частинах мешкають представники лісової фауни.

Степову орнітофауну на представляють *Alauda arvensis*, *Galerida cristata*, *Anthus campestris*, *Lanius collurio*, *Emberiza calandra*, *Emberiza hortulana*. У щілинах гранітних відслонень оселяється *Oenanthe oenanthe*. Вздовж річки зустрічаються *Acrocephalus arundinaceus* та *A. scirpaceus*, *Motacilla flava*. Лісова орнітофауна поки що представлена мало. Частіше лісові види залітають до степу на годівлю з лісових масивів, що оточують ділянку. З герпетофауни тут мешкають *Natrix natrix*, *Lacerta agilis*, *Rana ridibunda*.

Із степових видів ссавців перш за все необхідно згадати тушкана великого *Allactaga major*, який занесений до Червоної книги України (2009). Він згадується для даної території у декількох літературних джерелах (Кондратенко, Мельниченко, 2000, Мельниченко, Пилипенко, 2006, Тараненко та ін., 2008, Тимошенко, Бронсков, 2015) і вказується його щільність на ділянці 0,02-0,03 особин/га. Нажаль, в даний час зниження чисельності цього представника степового фауністичного ядра продовжується, що обумовлено фрагментацією ареалу цього виду через тривалий вплив негативних чинників, таких, як знищення природних умов проживання виду – степів внаслідок оранки, степового лісорозведення на цілих ділянках, збільшення проективного покриття рослинності внаслідок припинення випасу великої та дрібної рогатої худоби та природного збільшення річної кількості опадів.

Крім того, на території зареєстровані *Cricetulus migratorius* та *Mustela eversmanni*, які занесені до Червоної книги України (2009), *Vormela peregusna*, яка занесена не тільки до Червоної книги України (2009), але і до Європейського червоного списку, і до Червоної книги МСОП.

Роль в екологічних мережах різних рівнів. Притоки р. Кальміус першого і другого порядку, які протікають на території шести адміністративних районів Донецької області (Ясинуватський, Старобешівський, Волноваський, Нікольський, Бойківський, Новоазовський) часто відіграють ролі локальних екологічних коридорів, що поєднують важливі природні ділянки – 13 ключових територій місцевого рівня.

У схемі регіональної екологічної мережі долина р. Кальміус є регіональним екологічним коридору, який поєднує 3 ключові території регіонального значення – «Донецьку», «Кальчицьку» та «Маріупольську».

Долина р. Кальміус лежить у смузі Південно-Українського степового широтного екокоридору національної екомережі України, яка охоплює більшу частину території Донецької області. Вона також включає «Кальміуську» ключову територію національного рівня.

За офіційною версією Смарагдової мережі 2012 року з усієї долини Кальміусу до мережі увійшло лише «Кальміуске» відділення Українського степового природного заповідника. У 2017 році було запропоновано внесення до мережі Емеральд значно більшої території долини р. Кальміус – в межах всієї збереженої частини каньйону річки. Стандартна форма даних сайту Смарагдової мережі включає інформацію про популяції 36-ти видів (2 – комах, 3 – рептилій, 2 – ссавців, 23 – птахів, 6 - рослин), що охороняються резолюціями 4 та 6 Бернської конвенції.

Включити каньйон Кальміусу до Смарагдової мережі пропонували науковці також під час біогеографічного семінару з оцінки достатності Смарагдової мережі.

Висновки. Територія проектного національного парку відіграє значну роль у збереженні загального екологічного балансу Донеччини, виконує водоохоронну функцію та функцію збереження біорізноманіття. Крім того, це – одна з найбільш пріоритних територій області, що приховує потенціал розвитку водного туризму. Задля відновлення на цій території процесів саморегенерації вкрай важливим є збільшення охоронних площ, а також впровадження адекватного менеджмент-плану території проектного НПП і заходів управління з урахуванням особливостей (видів і оселищ) кожної окремої ділянки.

Список літератури:

Регіональна екологічна мережа Донецької області: концепція, програма та схема/ Остапко В. М., Глухов О. З., Блэкберн А. А., Муленкова О. Г., Ендеберя А. Я./Під загальною ред. Остапко В.М. - Донецьк: Видавництво - ТОВ ТЕХНОПАРК, 2008. - 96 с.

Пилипенко Д. В., Дяков В. А. Спостереження в Донецькій області деяких видів птахів з Червоної книги України // Знахідки тварин Червоної книги України. – Київ. – 2008. – С. 264–273.

Муленкова О. Г. Флористичні принципи і критерії формування регіональної екологічної мережі Донецької області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.05 "ботаніка" / Муленкова Олена Геннадіївна – Київ, 2011. – 20 с.

Коломійчук В. П., Онищенко В. А., Перегрим М. М. Важливі ботанічні території Приазов'я / За ред. Т. Л. Андрієнко. – Київ: Альтерпрес, 2012. – 116 с.

Спінова Ю. О., Василюк О. В. «Обґрунтування включення долини річки Кальміус до Смарагдової мережі України» // «Біологія: від молекули до біосфери». Тези доповідей XI Міжнародної конференції молодих учених (26 листопада – 2 грудня 2016 р., м. Харків, Україна). – Харків. – 2016. – С. 188–189.

Залучення громадськості та науковців до проектування мережі Емеральд (Смарагдової мережі) в Україні / Полянська К.В., Борисенко К.А., Павлачик П. (Paweł Pawlaczyk), Василюк О. В., Марущак О. Ю., Ширяєва Д. В., Куземко А. А., Оскірко О. С. та ін. / під ред. д.б.н. А.Куземко. – Київ, 2017. – 304 с.

Спінова Ю. О., Кучма Т.Л. Аналіз можливостей та перспективна схема Смарагдової мережі на території Донецької області // Ефективне функціонування екологічно стабільних територій у контексті стратегії стійкого розвитку: агроекологічний, соціальний та економічний аспекти. Полтава, 2017, 204-206.